

УДК 323.2 (437.6)

РОЛЬ ТРЕТЬОГО СЕКТОРА В ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СЛОВАЧЧИНИ

Анатолій Ключкович

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті проаналізовано розвиток третього сектора в контексті політичних трансформацій у Словаччині в 1990–2004 рр. Висвітлено роль неурядових організацій у боротьбі з авторитарними тенденціями в 1994–1998 рр. Підкреслено, що третій сектор став одним із рушіїв демократичних перетворень у Словаччині, чинником її успішної інтеграції в НАТО і ЄС.

Ключові слова: Словаччина, демократизація, третій сектор, неурядові організації, громадянське суспільство.

Як засвідчує досвід постсоціалістичних країн Центральної Європи, успішність демократичних перетворень тісно пов'язана з діяльністю організацій третього сектора, які, функціонуючи в соціальному просторі між державою і ринком, здатні суттєво впливати на перебіг суспільних процесів. Форми, умови та способи діяльності неурядових некомерційних організацій (далі – ННО), механізм взаємодії з державою вказують на ступінь зрілості громадянського суспільства. Поняття «третій сектор» («неприбутковий», «неурядовий») є звичним для означення діяльності громадських організацій у Словаччині, незважаючи на відсутність чіткого визначення в правовому порядку.

Функціональне навантаження третього сектора в процесі демократизації зумовлюється його аналітичним, комунікаційним, мобілізаційним, економічним, соціальним капіталом, що є важливим у налагодженні механізму громадського контролю за владою, у розробленні та ухваленні державних рішень, у реалізації різних форм політичної поведінки. Словацький третій сектор володіє цікавим досвідом реалізації свого потенціалу в процесі посткомуністичної трансформації суспільства.

Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю осмислення місця і ролі третього сектора в процесах демократизації Словаччини. Зважаючи на багатоаспектність діяльності третього сектора, основна увага приділяється тим ННО, які були задіяні у сфері публічної політики.

Словацький неурядовий сектор пройшов інтенсивними етапами розвитку, весь час перебуваючи в епіцентрі трансформаційних процесів. Узагальнюючи розвиток третього сектора в Словаччині після 1989 р., Б. Стречанський виокремлює чотири фази діяльності ННО на полі громадської адвокації: формування незалежного громадського сектора в 1990–1992 рр.; оборона демократії та конституційності в 1993–1998 рр.; диверсифікація діяльності неурядових організацій в період реформ 1999–2004 рр. і початок боротьби за збереження громадянських традицій (із 2004 р.) [3, с. 201–204].

Колапс комуністичного режиму в 1989–1990 рр. приніс швидкі зміни в структурі представництва групових інтересів: розпадалися утворення комуністичного періоду, відроджувалися організації з історичним минулим, з'являлися нові об'єднання і нові лідери. Стрімкий процес виникнення сотень громадських об'єднань, фондів і товариств часто порівнюють зі своєрідним «вибухом», який спричинило відновлення громадянських свобод

та створення сприятливих законодавчих умов для самоорганізації суспільства [1, с. 17]. Якщо до революційних подій 1989 р. в цілій Чехословаччині було 306 зареєстрованих організацій, то до кінця грудня 1990 р. тільки в Словаччині нараховувалось вже 3 502 громадських об'єднань [4, с. 352].

Залежно від цілей діяльності, Д. Малова профілює словацьке громадянське суспільство в початковий період на три основні сектори: традиційний волонтерський сектор, орієнтований на організацію дозвілля та благодійність; великі групи інтересів (профспілки, професійні палати) та організації, що концентруються на національній програмі дій [4, с. 353]. Згодом сфера діяльності словацьких ННО охопила практично всі сфери життя суспільства. Склад і характер діяльності громадських утворень був зумовлений як об'єктивними чинниками суспільного розвитку, так і стратегіями політичних і соціальних акторів. Після падіння «залізної завіси» громадяни та організації отримали можливість комунікувати із західним світом, який також долучився до формування третього сектора Словаччини.

Після проголошення самостійності в 1993 р. Словацька Республіка інтенсивно розбудовувала державну систему, у зовнішньополітичному аспекті був проголошений євроінтеграційний курс, водночас у внутрішній політиці Словаччина зіткнулася з низкою труднощів перехідного періоду. І найбільш складними для розвитку держави та громадянського суспільства були 1994–1998 рр., пов'язані з наростанням авторитарних устремлень з боку правлячої парламентсько-урядової коаліції на чолі з прем'єр-міністром В. Мечіаром. Повернувшись до урядування у 1994 р., В. Мечіар узяв курс на концентрацію влади, ослаблення механізмів контролю уряду з боку суспільства, наступ на критиків та опозицію у різних сферах суспільно-політичного життя, що включало також поступове обмеження простору для діяльності громадських організацій. В цих умовах на третій сектор почав здійснюватися тиск, який у 1995–1996 рр. переріс із спорадичного в систематичний. Наступ прослідковувався у різних напрямках: законодавчі обмеження, бюрократичні перепони, конфронтаційна риторика владних діячів, стеження з боку спецслужб, створення альтернативних провладних громадських організацій та ін. Правляча коаліція сприймала і презентувала ННО як ворожі Словаччині структури, що отримують завдання і потужну підтримку з-за кордону.

Неурядові організації не залишилися пасивними до утисків і авторитарних тенденцій, у супротив активізуючи, консолідуючи та структуруючи свою діяльність. У цих умовах ННО зосередились на розбудові інституційної інфраструктури та проведенні спільних заходів для координації своїх дій, обміну інформацією (напр., конференції в м. Ступава). Із метою захисту інтересів неурядових організацій та суб'єктивованого діалогу з владою в 1994 р. було утворено Грем'юм третього сектора (далі – ГТС), що представляв інтереси організацій із різних сфер діяльності (правозахисної, екологічної, освітньої, молодіжної та ін.) завдяки чому здобув широку суспільну підтримку.

За підтримки іноземних інституцій і фондів для потреб неурядових організацій створювалися різноманітні платформи, інформаційні центри, медіа-ресурси, за посередництва яких громадські організації отримували правові консультації, інформаційну підтримку, брали участь у тренінгах, налагоджували контакти між організаціями, як всередині країни, так і за її межами. У цьому контексті варто виокремити Словацьке академічне інформаційне агентство (SAIA), яке в сер. 1990-х рр. забезпечувало різносторонній сервіс для діяльності третього сектора.

У сер. 1990-х рр. зростає кількість аналітично-дослідницьких організацій (т.зв. «мозкових центрів»), фокус діяльності яких орієнтований на проблемні питання

функціонування словацького суспільства. Серед найбільш активних варто назвати Центр економічних і соціальних аналізів (M.E.S.A. 10), Центр аналізу соціальної політики (S.P.A.C.E.), Інститут публічних питань (IVO), Словацьку асоціацію закордонної політики (SFPA), Фонд Ф. Хайека. «Мозкові центри» спільно з іншими ННО створили критичну публічну платформу, що контролювала і стимулювала дії правлячої коаліції.

Третій сектор не обмежився владною критикою, а у відповідь на тиск уряду, здійснював більш радикальні кроки спільно з опозиційними політичними партіями. У цьому контексті діяльність ННО мала конкретну політичну спрямованість (проти партій коаліції В. Мечіара).

У др. пол. 1990-х рр. відбулася низка протестних кампаній, які продемонстрували ступінь конфронтації у відносинах між урядовим і неурядовим сектором, а також засвідчили силу останнього. У цих кампаніях третій сектор працював доволі ефективно, спираючись на значну фінансову підтримку закордонних донорів, гнучкість структурної організації та кращу громадську поінформованість, на відміну від діяльності опозиційних партій.

У 1996 р. відбулася резонансна протестна кампанія «Третій сектор SOS» у відповідь на законодавчі ініціативи уряду щодо посилення контролю за функціонуванням фондів. До кампанії публічно приєдналося близько трьохсот словацьких ННО, а також вимоги підтримали опозиційні партії та міжнародні організації. Попри те, що суттєвий вплив на кінцеву редакцію закону кампанія не мала, протест мав велике значення для мобілізації третього сектора, самооцінки власних сил і суспільного резонансу. Приєднавшись до кампанії, неурядові організації були змушені «вийти з тіні», щоб публічно ототожнити себе з іншими. У цьому публічному протистоянні в суперечність вступили два ключових принципи: принцип самоврядування і незалежності, що є найбільш значимим «дитям» листопада 1989 р., і принцип централізації та етатизму, який є нащадком минулого режиму [5, с. 96–97].

Інші дії уряду В. Мечіара, орієнтовані на централізацію влади, викликали ще більший спротив третього сектора. Зокрема внутрішню і міжнародну критику викликав загальнодержавний референдум у травні 1997 р., проведення якого було зірвано через маніпулятивні дії владних діячів. У контексті підготовки референдуму громадські організації й опозиційні партії об'єдналися в масштабній кампанії «Спільна акція за референдум», у межах якої апелювали до політичної відповідальності суспільства і влади.

Масштабністю відзначилася й інша загальнословацька кампанія «Громадянська кампанія '98» (ОК'98), у межах якої були задіяні різні суб'єкти громадянського суспільства: неурядові організації, профспілки, університетські та мистецькі осередки, незалежні медіа, що забезпечило суспільний резонанс і сприяло широкій хвилі активності та протесту проти недемократичних тенденцій розвитку в Словаччині. Учасники кампанії проводили різноманітні акції (дискусії, мітинги, концерти), які були орієнтовані на різні цільові групи та регіони. Кампанія ОК'98 розпочалася як протест проти ухвалення нового виборчого закону, але зрештою розширила свої цілі на підвищення електоральної участі (насамперед, молоді) та моніторинг парламентських виборів 1998 р. Кампанія дала позитивні результати, оскільки викликала значний резонанс і підтримку в Словаччині і закордоном, сприяла підвищенню електоральної явки громадян (84,2%), запобігла виборчим маніпуляціям (через паралельний підрахунок голосів), чим сприяла падінню режиму В. Мечіара. За допомогою протестних кампаній і консолідації третій сектор Словаччини продемонстрував те, як мирним шляхом на принципах демократії не тільки ефективно відстоювати громадсько-політичну позицію, а й впливати на зміну влади в умовах напівавторитарного політичного режиму.

Неліберальний режим В. Мечіара відіграв своєрідну стимулюючу роль в активізації, мобілізації та об'єднанні громадянських сил навколо цінностей демократії та європейської інтеграції. В умовах владного тиску третій сектор кристалізувалися як суб'єкт, що має суспільну значимість, довіру громадськості всередині країни і за її межами, а також визначений потенціал партнера в комунікації з державною владою.

Демократична коаліція, що прийшла до влади внаслідок парламентських виборів 1998 р., стала на шлях радикальних реформ, прискореної інтеграції у європейські та трансатлантичні структури. Держава поступово усунула попередні деформації в законодавстві, чимало громадських лідерів перейшло на роботу до владних структур, удосконалювався інституційний механізм взаємодії уряду і ННО, що відкрило простір для формування партнерських відносин між неурядовим сектором і державою. Із 1999 р. запрацювала Рада уряду для неурядових некомерційних організацій, за допомогою якої представники ННО могли впливати на процес прийняття управлінських рішень. Але про стабільну інтегрованість третього сектора в систему прийняття державних рішень у Словаччині говорити не доводиться, на відміну від іншого складника громадянського суспільства – політичних партій.

У кін. 1990-х рр. у третьому секторі почалися відцентрові процеси, які позначилися на його єдності. Поступово втрачав свій вплив у середовищі неурядових організацій Гремійум третього сектора, послаблювався його статус як представника ННО у відносинах із владою. У цьому аспекті розвиток ГТС є відзеркаленням змін у діалозі між ННО й державою, адже він виник у складних умовах, коли здійснювався сильний тиск на громадський сектор і була необхідність у згуртованості для відстоювання спільних інтересів. У нових умовах державна влада замість одного партнера в особі ГТС отримала плюралізм платформ неурядових організацій у різних сферах (напр., Соціофорум, Екофорум, Асоціація фондів громад Словаччини та ін.). Третій сектор зростав і кількісно, якщо в 1996 р. нараховувалося 17 819 неурядових організацій, то в 2002 р. їх було вже 30 232 [3, с. 79].

Громадські об'єднання та аналітичні центри розгорнули широку діяльність, стимулюючи реформи і водночас здійснюючи контроль за владою, адже проблеми клієнтелізму та транспарентності не зникли з публічної політики. Неурядовий сектор реалізував чимало ініціатив, направлених на вдосконалення публічного управління (напр., «Громадянська ініціатива за хороший закон про доступ до інформації» у 2000 р., «За дійсну реформу публічного управління» у 2001 р.).

Також громадський сектор активно підключився до ініціатив, направлених на інтеграцію Словаччини в європейські та трансатлантичні структури. Наприклад, масштабним був інформаційний похід «Хочемо в НАТО? Ми на це здатні!» у вересні 2001 р., який організувала організація «GEMMA 93» у співпраці з Об'єднанням міст і сіл Словаччини, Союзом міст Словаччини та іншими організаціями. Тема вступу Словаччини в НАТО і ЄС була важливою для формування нового формату відносин між урядом і третім сектором. Напередодні цих ключових для держави подій уряд намагався заручитися підтримкою ННО для активізації та інформування населення, запроваджуючи для цього грантові програми з державного бюджету [3, с. 203].

Важливим етапом у подальшій трансформації словацького суспільства були парламентські вибори 2002 р. Громадська думка напередодні виборів була неоднозначною щодо оцінки діяльності реформаторського уряду М. Дзурінди та його подальших перспектив. Радикальні реформи призвели до зростаючого соціального невдоволення політикою «затягування пасків». Негативний резонанс викликали корупційні афери,

конфлікти в ідеологічно неоднорідній правлячій коаліції, що посилювало суспільне розчарування. На хвилі народного невдоволення і політичних конфліктів досить реальними були шанси повернення до влади В. Мечіара та відхід країни з євроінтеграційного шляху.

У контексті проведення парламентських виборів 2002 р. знову активізувався третій сектор. На відміну від відносно цілісної кампанії ОК'98, неурядові організації підготували впродовж чотирьох років роздрібнену серію з 88 окремих передвиборних проектів (напр., «Рік виборів 2002», «Нам не все одно!», «Бережи свій голос!»), зосереджуючись на електоральній мобілізації та роботі з громадянами, які були незадоволені урядовою політикою [2, с. 59].

Перемога на виборах правоцентристської коаліції М. Дзурінди дозволила продовжити неоліберальні реформи, одним із позитивних результатів яких став вступ Словаччини в НАТО і ЄС у 2004 р. Реалізація Словаччиною євроінтеграційного курсу є свідченням успішності демократичних перетворень, у яких значна заслуга належить третьому сектору.

Зміцнивши демократичні позиції в Словаччині, чимало ННО перейшли на наднаціональний рівень діяльності, реалізуючи проекти в країнах, що прямують до демократії (зокрема в Україні). Наприклад, словацькі організації (Pontis, GMF Bratislava, MEMO98, Občianske oko) в 1999–2001 рр. ділилися із зарубіжними колегами досвідом в сфері мобілізаційних кампаній, моніторингу медіа, громадянської освіти, розбудови неурядових організацій, тим самим долучаючись і до демократизаційних процесів за кордоном [3, с. 365–366].

Розглядаючи діяльність словацьких ННО, варто окремо зупинитися на фінансуванні, яке в 1990-х рр. базувалося на значних і диверсифікованих закордонних ресурсах. До фінансування третього сектора були залучені іноземні приватні фонди, закордонні урядові інституції, посольства, грантово-операційні суб'єкти. Найбільше фінансової підтримки через урядові структури і приватні фонди надали США. Наприклад, за підтримки посольства США в 1994–2000 рр. було профінансовано проектів на суму понад 37 млн. корун, Агентство з міжнародного розвитку (USAID) впродовж 1990–2002 рр. виділило понад 16 млн. дол. Американські фонди в період 1993–2003 рр. виділили також значні ресурси: Інститут відкритого суспільства Дж. Сороса – 1,2 млрд. корун, Ford Foundation, German Marshall Fund, Charles Stewart Mott Foundation – 13,7 млн. дол. Європейське співтовариство через програми PHARE в 1993–2003 рр. профінансувало понад 1 400 проектів на суму більше 11 млн. євро [3, с. 97–113]. Наведені факти є суто ілюстративними і не відображають усієї повноти фінансування з ресурсів інших держав і фондів. Основна частина фінансових ресурсів була спрямована на такі напрями: розвиток громадянського суспільства, надання соціальних послуг, захист прав національних меншин, охорона навколишнього середовища. Передання досвіду, моделей функціонування та ноу-хау громадського життя з-за кордону, разом із достатньою пропозицією фінансових ресурсів для впровадження, мали ключовий вплив на розвиток словацького третього сектора.

Але на поч. 2000-х рр. словацькі ННО почали відчувати брак фінансових ресурсів для реалізації проектів. Якщо в 1990-х рр. зарубіжні інституції охоче підтримували словацький громадський сектор, то після 1998 р. (у зв'язку з перемогою демократичних сил та зміною зовнішньополітичних пріоритетів донорів) почався поступовий відхід із країни, який ще більше прискорився після вступу Словаччини в НАТО і ЄС у 2004 р. Тоді як внутрішні фінансові можливості Словаччини для підтримки ННО були і залишаються

обмеженими. У зв'язку з відходом закордонних донорів, Б. Стречанський указує на новий етап розвитку ННО (з 2004 р.), означуючи його як боротьбу за збереження громадянських традицій та виживання тих організацій, що задіяні у сфері захисту суспільних інтересів і контролю публічної політики [3, с. 204]. Зі сфери політики ННО поступово витісняються у сферу надання соціальних послуг. Брак ресурсів для діяльності третього сектора поставив на порядок денний необхідність удосконалення фінансових механізмів в аспекті диверсифікації, зокрема через отримання підтримки зі структурних фондів ЄС, механізм податкової асигнації, розвиток корпоративної філантропії, міжсекторової співпраці з органами публічного управління та підприємствами.

Таким чином, розвиток словацького третього сектора впродовж 1990–2004 рр. був тісно пов'язаний трансформаційними процесами в суспільстві. Якщо спиратися на дві хвили масової мобілізації громадськості (в контексті падіння комуністичного режиму у 1989–1990 рр. і перед парламентськими виборами 1998 р. з метою протидії режиму В. Мечіара), то можна зробити висновок про значний ступінь політизації третього сектора та громадянського суспільства в ці періоди. Як зазначає Д. Малова, «динаміка громадянського суспільства в Словаччині засвідчує, що під час демократичного переходу актори були мобілізовані для реалізації політичних цілей» [4, с.261]. Трансформаційний політичний контекст у сер. 1990-х рр. відрізняє Словаччину від інших країн Вишеградської групи, що відповідно позначилося на активності та політизації третього сектора країни.

За час розвитку після 1989 р. організації третього сектора долучилися до глибоких суспільних змін в аспекті демократичної модернізації Словаччини. Як підсумовують М. Бутора, З. Буторова, Б. Стречанський, своєю діяльністю неурядові організації сформували, поширювали і відтворювали три види соціального багатства: когнітивне багатство, багатство практичного досвіду та багатство суспільно-значимих моделей поведінки [1, с. 31–32].

Неурядові організації створили інтелектуальні платформи для обговорення суспільних перетворень, запустили дискусії щодо конкретних завдань і проблем, які стоять перед Словаччиною на певному етапі. ННО продемонстрували свій мобілізаційний капітал в активізації різних сегментів словацького суспільства та формуванні базових умов громадянської участі, гарантованих відповідними правовими стандартами. Неурядові організації внесли свій вклад у вдосконалення розподілу публічної влади, взявши на себе контроль за її діяльністю, а також стимулювання реформних кроків держави. У процесі демократичної модернізації Словаччини третій сектор був тією соціальною силою, що боровся за демократичний характер держави, ретранслював демократичні, людські та європейські цінності, що сприяло інтеграції Словаччини до європейських та трансатлантичних структур.

Список використаної літератури

1. Bútora M., Bútorová Z., Strečanský B. Aktívne občianstvo a mimovládny sektor na Slovensku. Trendy a perspektívy. Bratislava: Včelí dom, 2012. 78 s.
2. Demeš P. Kolektívny portrét. Podiel USA na rozvoji občianskej spoločnosti na Slovensku. Bratislava, 2012. 96 s.
3. Keď ľahostajnosť nie je odpoveď: príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu. Bratislava: IVO, 2004. 398 s.
4. Malová D. Občianska spoločnosť, sociálne hnutia, mobilizácia a protesty na Slovensku. Sociológia. 2008. No. 4. P. 347–363.
5. Občianstvo, participácia a deliberizácia na Slovensku: teória a realita. Bratislava: Veda, 2010. 610 s.

**THE ROLE OF THE THIRD SECTOR
IN THE DEMOCRATIZATION OF SLOVAKIA**

Anatolii Klyuchkovych

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article deals with the development of the third sector in the context of political transformations in Slovakia in 1990-2004. The role of non-governmental organizations in the struggle against authoritarian tendencies in 1994-1998 was emphasized. It is concluded that the third sector has become one of the stimulators of democratic transformation in Slovakia, which is a factor of successful integration in the EU and NATO.

Key words: Slovakia, democratization, third sector, non-governmental organizations, civil society.